

**Dosadašnji efekti, izazovi i mogućnosti za korišćenje fondova
EU u oblasti poboljšanja statusa i socijalne integracije
populacije Roma i Egipćana u Crnoj Gori**

Jun 2013.

I Uvod

Geografska pozicija Crne Gore i istorijske prilike s kraja dvadesetog vijeka uslovile su nastanak ozbiljnih problema populacije Roma i Egipćana (RE) u crnogorskom društvu. Prema postojećim i dostupnim podacima iz popisa stanovništva, domaćinstva i stanova u Crnoj Gori iz 2011¹, 6251 lice ili 1,01 % od ukupnog stanovništva se izjasnilo da pripada romskoj nacionalnosti. Populacija Egipćana broji 2054 lica, odnosno 0,33 % od ukupnog stanovništva, dok romskim kao maternjim jezikom govori 5169 lica. Nacionalne politike u ovoj oblasti u prethodnom periodu nijesu se pokazale dovoljno zrele da riješe problem s kojim se RE populacija susreće. Ovo potvrđuje činjenica da se u Strategiji za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori za period 2102 - 2016. godine jasno ukazuje da „i dalje najveći broj pripadnika romske i egipćanske zajednice živi u uslovima ekstremnog siromaštva i veoma lošeg standarda, posebno u zdravstveno-higijenskom smislu; veliki broj ne posjeduje lična dokumenta, nema zdravstveno i socijalno osiguranje, izuzetno je lošeg obrazovanja. Značajan broj ne poznaje službeni jezik, a mali broj ima završeno osnovno obrazovanje, sa veoma ograničenim mogućnostima da stekne više obrazovanje od osnovnog. Većina je nezaposlena, a zaposleni obavljaju najmanje kvalifikovane i plaćene poslove ili minimalne zarade obezbjeđuju obavljanjem samoukih vještina i zanata, što ih dovodi u krajnje nezavidan i nekonkurentan položaj na tržištu rada.”² S druge strane, evropske integracije, kao jedno od ključnih opredjeljenja Crne Gore uslovile su potrebu da se rješavanju ovog problema pristupi na mnogo ozbiljniji i konstruktivniji način. Jedan od efikasnih načina da se ovaj problem riješi na održiv način je i korišćenje novca iz fondova EU za finansiranje projekata od značaja za RE populaciju i unaprjeđenje kvaliteta njihovog života. Značaj korišćenja fondova EU u ovoj oblasti i spremnost EU da izdvoji novac u ove svrhe potvrđuje i Mišljenje Evropske komisije o zahtjevu za članstvo Crne Gore u Evropsku uniju³ gdje se kao jedna od sedam ključnih preporuka navodi *sprovođenje propisa i politika zaštite od diskriminacije u skladu sa evropskim i međunarodnim standardima, garantovanje pravnog statusa raseljenim licima, posebno Romima, Aškalima i Egipćanima, i poštovanje njihovih prava. Ovo će uključiti i usvajanje i sprovođenje održive strategije za zatvaranje kampa Konik*. U narednom periodu potrebno je mobilisati sve raspoložive resurse i kapacitete na nacionalnom nivou kako bi se stvorili neophodni preduslovi za održivo korišćenje fondova EU (prvenstveno Instrumenta za pretprijetupnu podršku - IPA) na nivou javnog i nevladinog sektora.

¹ Izvor MONSTAT

² Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2102-2016, zvanični dokument Vlade Crne Gore

³ Brussels, 9.11. 2010, COM(2010) 670

II Pretpristupna podrška Evropske unije u Crnoj Gori u periodu 2007-2013

Instrument pretpristupne podrške (Instrument for Pre-Accession Assistance - IPA) sveobuhvatni je nastavak podrške državama u procesu pristupanja EU, nastao objedinjavanjem prethodnih instrumenata podrške (CARDS, PHARE, ISPA, SAPARD, Instrument for Turkey). Tokom finansijske perspektive EU 2007-2013 pretpristupna podrška je strukturirana na način koji omogućava pružanje podrške u oblastima koje su od ključne važnosti za uspješan proces evropskih integracija i podijeljena je na pet komponenti: I komponenta (Podrška tranziciji i izgradnja institucionalnih kapaciteta); II komponenta (Prekogranična saradnja); III komponenta (Regionalni razvoj); IV komponenta (Razvoj ljudskih resursa) i V komponenta (Poljoprivreda i ruralni razvoj). Pored podrške koju Crna Gora dobija na nacionalnom nivou, Evropska unija finansira i Višekorisnički instrument pretpristupne podrške (*Multibeneficiary IPA – MB IPA*) kroz koji se sprovode regionalni projekti koji tretiraju zajedničke potrebe država Zapadnog Balkana i Turske u procesu evropske integracije.

Crna Gora je za period finansijske perspektive EU 2007-2013 kroz podršku EU na nacionalnom nivou dobila ukupno 236.625.200 €⁴. Većina ovih sredstava (166.703.056 €) opredijeljeno je za projekte I komponente, dok je za projekte II komponente izdvojeno 30.065.037 €. Činjenica da je većina sredstava utrošeno za I i II komponentu uslovljena je pravilom da je Crna Gora kao država sa statusom potencijalnog kandidata za članstvo u EU (do decembra 2010) mogla koristiti sredstva samo kroz ove dvije komponente. Sticanjem statusa kandidata za članstvo u EU dobijeno je pravo na korištenje III, IV i V komponente za koje je izdvojeno 23.200.000 €, 5.757.077€ i 10.900.000 € respektivno. Ipak, za operativno korišćenje sredstava iz komponenti III, IV i V dodatni preduslov je i decentralizacija sistema upravljanja sredstvima iz fondova EU u Crnoj Gori.

Nezavisno od sredstava koja Crna Gora dobija kroz nacionalni instrument IPA, Evropska komisija programira i sprovodi regionalne projekte kroz instrument MB IPA. Budžet MB IPA-e je zajednički za sve države Zapadnog Balkana i Turske i višestruko prevazilazi iznose podrške na nacionalnom nivou. Za period 2007-2013 za projekte višekorisničkog programa izdvojeno je 1.159.559.317 €.

Iz dijela posebnih alokacija I komponente i MB IPA-e, kao i posredstvom Evropskog instrumenta za razvoj demokratije i ljudskih prava (*European Instrument for Democracy and Human Rights – EIDHR*) finansiraju se projekti podrške civilnom društvu.

⁴ Izvor: Revised Multi-Annual Indicative Financial Framework for 2012-2013; COM(2011) 641 final

Planiranje utroška sredstava pretpristupne podrške na nacionalnom nivou vrši Vlada Crne Gore u saradnji sa Evropskom komisijom i Delegacijom Evropske unije. Cjelokupan proces definisanja namjene utroška sredstava, generisanja projektnih ideja i formulacije projektnih predloga početni je dio projektnog ciklusa koji nazivamo *programiranjem*. Programiranje sredstava I komponente vrše nadležna resorna ministarstva uz podršku kancelarije Nacionalnog IPA koordinatora i Evropske komisije. Sredstva podrške su uglavnom programirana na godišnjem nivou uz objedinjavanje projekata u godišnje programe. *Programiranje II komponente* je temeljno različito od programiranja I komponente, jer se sredstva dodjeljuju u okviru poziva za dostavljanje projekata za svaki prekogranični program.

Programiranje I komponente na nacionalnom nivou se u principu radi unaprijed i završeno je zaključno sa 2013. godinom. To znači da je utrošak svih raspoloživih sredstava već planiran za konkretne projekte. Programiranje II komponente za bilateralne prekogranične programe je u toku i ono će se sprovesti posredstvom poziva za dostavljanje projekata. U najavi je objedinjavanje sredstava za 2011, 2012 i 2013 u jedinstvene pozive za svaki prekogranični program.

Programiranje III i IV komponente je slično programiranju sredstava strukturnih fondova. U Crnoj Gori su za sredstva dodjeljenja za 2012. i 2013. izrađeni operativni programi⁵ i Strateški okvir usklađenosti koje je odobrila Evropska komisija. Implementacija ovih programa počće nakon decentralizacije sistema upravljanja za ove dvije komponente. Posebna šansa za projekte iz oblasti inkluzije RE populacije biće projekti IV komponente gdje je predviđeno sprovođenje grant šema za podršku zapošljavanju i socijalnoj inkluziji pripadnika ranjivih grupa i teže zapošljivih kategorija.

Sredstva pretpristupne podrške EU u Crnoj Gori se troše u skladu s pravilima *centralizovanog sistema upravljanja*. To znači da sve procedure ugovaranja i plaćanja po osnovu projekata vrši Evropska komisija posredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori. U toku je proces *decentralizacije sistema upravljanja* za svih pet komponenti. Proces decentralizacije podrazumijeva postepeno jačanje kapaciteta crnogorskih institucija i usvajanje propisanih procedura za samostalno upravljanje sredstvima podrške uz prethodnu kontrolu Evropske komisije.

⁵ Dostupni na sajtu Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija

III Efekti korišćenja fondova EU za rješavanje problema RE populacije u periodu 2007 – 2013

Prema zvaničnim podacima dostupnim u bazi podataka projekata koje finasira EU u Crnoj Gori⁶, za sprovođenje projekata u oblasti ekonomske i socijalne integracije RE populacije EU je dodijelila ukupno **9.373.028 €** bespovratne finansijske podrške. Korisnici ovih projekata su obezbijedili ukupno **1.081.946 €** kofinansiranja, što čini projekte ukupne vrijednosti **10.454.974 €**. Podaci se odnose na vladin i nevladin sektor, a podaci o pojedinačnim projektima prikazani su sljedećom tabelom:

Tabela 1: Projekti EU finansirani na nacionalnom nivou

Program podrške	Naziv projekta	Korisnik	Budžet EU (€)	Kofinansiranje(€)	Ukupan budžet (€)
IPA 2008	Podrška izbjeglicama i interno raseljenim licima u Crnoj Gori	Zavod za zbrinjavanje izbjeglica, Ministarstvo rada i socijalnog staranja	1.500.000	70.268	1.570.268
IPA 2011	Iznalaženje održivih rješenja za interno raseljena lica i stanovnike kampa Konik	Ministarstvo rada i socijalnog staranja	2.500.000	500.000	3.000.000
IPA 2010	Reforma socijalne i dječije zaštite: Unaprjeđenje socijalne inkluzije	Ministarstvo prosvjete i sporta, Ministarstvo rada i socijalnog staranja	2.923.000	335.000	3.258.000
IPA 2013	Iznalaženje održivih rješenja za interno raseljena lica i stanovnike kampa Konik II faza	Ministarstvo rada i socijalnog staranja	1.000.000	112.000	1.112.000
IPA 2012	Doprinos Regionalnom program stambenog zbrinjavanja – Sarajevski proces	Direktan doprinos programu	1.000.000	-	1.000.000

⁶ Dostupna na web sajtu Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori

IPA 2007 CSS ⁷	Izazovi inkluzije Roma u obrazovni sistem - CHERI	Pedagoški centar Crne Gore	122.166	23.270	145.436
IPA 2007 CSS	Međusektorska inicijativa za preventive bolesti i specijalno obrazovanje za raseljene Rome u kampu Konik	Crveni krst Crne Gore	199.722	27.235	226.957
IPA 2009	Povećanje učešća Udruženja interno raseljenih lica u razvoju sektorskih javnih politika	NVO Kosmet, NVO – Savez udruženja raseljenih, izbjeglih i prognanih osoba u Crnoj Gori	98.140	11.026	109.166
EIDHR 2009	NE milostinji, DA borbi za ostvarenje ljudskih prava REA djece sa smetnjama u razvoju	NVO Humanitarac	30.000	3.147	33.147
TOTAL			9.373.028	1.081.946	10.454.974

Osim projekata iz programa IPA 2012 i 2013 za koje proces ugovaranja još nije počeo i projekta iz programa IPA 2011 koji je u početnoj fazi, ugovaranje i utrošak sredstava dodijeljenih ostalim projektima je većim dijelom završeno. Kada su u pitanju projekti na nacionalnom nivou može se primijetiti da:

- Iako su projekti podrške EU bili krajnje potrebni u oblasti integracije RE populacije, efekti ovih projekata na krajnje korisnike (što bi trebalo da budu pripadnici RE populacije) u većini slučajeva izostaje;
- Prilikom definisanja projektne ideje i razvoja opisa projekata, projektni rezultati se često precjenjuju, pa uz ograničena finansijska sredstva često nijesu realno dostižni;
- U programiranje i sprovođenje projekata potrebno je uključiti veći broj posrednika koji imaju razvijen senzibilitet za pitanja RE populacije (RE nevladine organizacije, udruženja ili pojedince);

⁷ Civil Society Support

- Veza projekata sa strateškim dokumentima na nacionalnom i EU nivou često nije dobro definisana, što dovodi do trošenja sredstava za aktivnosti koje ne dovode do ostvarenja strateških ciljeva;
- Realni problemi RE populacije su bili prilično zanemareni prilikom strateškog planiranja pretpristupne podrške, što je u krajnjem dovelo do ograničavanja mogućnosti za korišćenje podrške;
- Informisanost krajnjih korisnika o dostupnosti EU fondova često nije bila blagovremena i dovoljna za pravovremenu pripremu projekata;
- Realan uticaj utroška ovih sredstava i krajnji efekat na životni standard RE populacije nije na nivou očekivanog, što otvara pitanje daljih aktivnosti u ovoj oblasti.

Pored podrške u oblasti integracije RE populacije koju EU dodjeljuje na nacionalnom nivou, značajna sredstva se izdvajaju za sprovođenje regionalnih projekata kroz višekorisnički IPA program. Projekte višekorisničkog programa IPA priprema centralizovano Evropska komisija, koja je zadužena i za ugovaranje i trošenje sredstava. Tako je u periodu od 2007. zaključno sa 2012. u oblasti politike RE integracije finansirano pet regionalnih projekata ukupne vrijednosti 9.600.000 €⁸ kako slijedi u tabeli ispod:

Tabela 2: Projekti EU finansirani na regionalnom nivou

Program	Naziv projekta	EU budžet
MB IPA 2008	Regionalni program za povratak izbjeglica na Zapadni Balkan	1.000.000
MB IPA 2008	Podrška za registraciju pripadnika marginalizovanih grupa	1.000.000
MB IPA 2009	Regionalni program za povratak izbjeglica i obezbjeđivanje trajnih rješenja za izbjeglice i interno raseljena lica na Zapadnom Balkanu	1.000.000
MB IPA 2010	Regionalna inicijativa za integraciju Roma	3.000.000
MB IPA 2010	Unaprjeđenje ljudskih prava i zaštita manjina na Zapadnom Balkanu	3.600.000
	UKUPNO	9.600.000

⁸ Podaci preuzeti sa zvaničnog sajta Evropske komisije http://ec.europa.eu/enlargement/instruments/multi-beneficiary-programme/index_en.htm

I pored činjenice da je značajan iznos sredstava opredijeljen za regionalne projekte, efekti ovih projekata u Crnoj Gori su malo ili nimalo vidljivi. Budući da se aktivnosti u okviru projekata sprovode na regionalnom nivou, crnogorske institucije često nisu uključene u njih ili ukoliko jesu, ne uključuju ostale zainteresovane strane na nacionalnom nivou. Sistem izvještavanja o implementaciji regionalnih projekata svodi se na polugodišnje izvještaje koji često nijesu dovoljni za praćenje efekata sprovedenih aktivnosti. Očigledno je da se u narednom periodu sprovođenje regionalnih projekata mora značajno unaprijediti, kako sa aspekta aktivnosti koje sprovodi Evropska komisija, tako i sa strane uključenosti Crne Gore u sprovođenje ovih projekata.

Sve navedeno ukazuje da je u narednom periodu potrebno na održiv način planirati sveobuhvatne aktivnosti kako bi se sredstva iz EU fondova koja će biti dostupna u narednom periodu (prvenstveno kroz instrument IPA II i ostale instrumente EU koji će biti dostupni Crnoj Gori) usmjerila na rješavanje realno postojećih problema u oblasti integracije RE populacije. Saradnja svih zainteresovanih strana u ovom procesu biće od presudne važnosti za njegov uspjeh, posebno imajući u vidu da se će se upravljanje EU fonovima u dogledno vrijeme naći u nadležnosti crnogorskih institucija.

IV Mogućnosti korišćenja EU fondova tokom finansijske perspektive

EU 2014 – 2020

Evropska komisija je uobličila predlog Regulative za Evropski Savjet i Evropski Parlament o Instrumentu pretpristupne podrške za period 2014-2020 (IPA II)⁹. Principi za korišćenje IPA II instrumenta biće umnogome različiti u odnosu na prethodnu finansijsku perspektivu. Počevši od pravne osnove preko najavljenih pravila za korišćenje, pa do procesa programiranja podrške IPA II donosi značajne novine. Programiranje IPA-e II će se zasnivati na višegodišnjem pristupu s fokusom na pripremu kvalitetnih sektorskih dokumenata koji će se koristiti kao osnov za izradu godišnjih ili višegodišnjih nacionalnih programa. Dokumenti kojima će detaljnije biti definisana pravna i tehnička osnova još za korištenje IPA-e II su u procesu izrade i očekuje se da će biti usvojeni od strane nadležnih institucija EU početkom 2014. Evropska komisija (EK) je državama korisnicama pretpristupne podrške dostavila smjernice za početak procesa izrade strateških dokumenata neophodnih za proces programiranja, kao i osnovna uputstva za programiranje uz primjenu sektorskog pristupa. U Crnoj Gori programiranje pretpristupne podrške za 2014. godinu teći će paralelno sa izradom strateških programskih dokumenata u okviru IPA-e II, što će

⁹ Brisel, 7.12.2011, COM(2011) 838 final 2011/0404 (COD)

dodatno obavezati sve zainteresovane strane da se na vrijeme uključe u strateško planiranje podrške.

Dosadašnje **komponente** podrške su zamijenjene **oblastima podrške** kako bi se osigurala veća povezanost podrške cjelokupnog instrumenta IPA II kako slijedi:

1. Proces tranzicije i jačanje kapaciteta;
2. Regionalni razvoj;
3. Zapošljavanje, socijalna politika i razvoj ljudskih resursa;
4. Poljoprivreda i ruralni razvoj;
5. Regionalna i teritorijalna saradnja.

U nacrtu Opšte regulative za IPA II (IPA II Regulation) u **članu 2.** navedeno je da će podrška, između ostalog biti usmjerena na sljedeće specifične ciljeve (koji mogu biti dobra osnova za korišćenje podrške politici inkluzije RE populacije), a u skladu s individualnim potrebama svake države korisnice i njenim programom proširenja:

- Jačanje demokratskih institucija i vladavina prava;
- Promocija i zaštita ljudskih prava i fundamentalnih sloboda, unaprijeđenje poštovanja prava manjina, promocija rodne ravnopravnosti, nediskriminacije i slobode štampe, kao i promocija dobrosusjednih odnosa;
- Razvoj civilnog društva i socijalnog dijaloga;
- Mjere pomirenja, izgradnje mira i unaprijeđenja povjerenja.
- Socijalna i ekonomska inkluziju, naročito manjina i ranjivih grupa;

Evropska komisija još uvijek nije usvojila sva dokumenta iz oblasti pravne osnove za IPA II iz kojih bi se moglo zaključiti o tehničkim detaljima sprovođenja podrške. Imajući u vidu trenutni integracijski moment u Crnoj Gori realno je očekivati da će Crna Gora u narednom sedmogodišnjem periodu biti korisnica IPA II instrumenta, bez korišćenja strukturnih i kohezijskog fonda. Iz procesa planiranja budžeta EU za period 2014 – 2020 na nivou Evropskog Savjeta i Evropskog parlamenta može se indikativno zaključiti da će iznos podrške državama u procesu pristupanja ostati na približno istom nivou, što bi za Crnu Goru značilo oko 35 miliona € na godišnjem nivou uz dodatno učešće u regionalnim programima podrške.

Mogućnosti za korišćenje podrške kroz IPA II za podršku RE populaciji u Crnoj Gori velikim dijelom će zavisiti od pravovremenog strateškog planiranja podrške na nacionalnom nivou. U ovom trenutku najvažnije je na što efikasniji način odgovoriti zahtjevima u pogledu strateškog planiranja podrške kroz izradu Nacionalnog strateškog dokumenta (Country Strategy Paper -

CSP) koji će definisati sektore i prioritete na nacionalnom nivou koji će biti podržani kroz IPA II. Tokom finansijske perspektive 2014 – 2020 EU će podržati samo one sektorske prioritete koji budu definisani u CSP. Treba napomenuti da ovaj dokument usvaja Evropska komisija i da su njegove izmjene moguće tek na polovini programskog perioda, tj. sredinom 2017. godine što dodatno obavezuje sve aktere u njegovoj izradi. Zbog toga je organizovanje i uključivanje svih zainteresovanih strana u oblasti socijalne inkluzije RE populacije u široki konsultativni proces na nacionalnom nivou, izuzetno važno za stvaranje kvalitetnog osnova za korišćenje sredstava IPA II za podršku RE populaciji.

V Zaključci i preporuke

Crna Gora kao država sa ustavno proklamovanim pravom na jednakost svih njenih građana moraće u narednom periodu ozbiljno da se posveti rješavanju problema RE populacije i njihovom uključivanju u društvene i ekonomske tokove u državi. Imajući u vidu da je Crna Gora na samom početku pristupnih pregovora sa EU, pitanje efikasnog i održivog rješavanja problema RE populacije biće jedan od ključnih preduslova za napredak u poglavljima 19 – socijalna politika i zapošljavanje, 23 – Pravosuđe i temeljna prava i 24 - Pravda, sloboda i bezbjednost. Budući da je implementacija evropskog zakonodavstva u ovoj oblasti izuzetno zahtjevna, a samim tim i prilično skupa, sredstva koja su dostupna iz EU fondova mogu umnogome olakšati rješavanje ovog pitanja. Na osnovu naučenih lekcija iz prethodnog perioda i projekcija mogućnosti koje se nude u narednom periodu, može se zaključiti sljedeće:

- Fondovi EU su dobra prilika za finansiranje projekata u oblasti inkluzije RE populacije;
- Projekti koji su finansirani u prethodnom periodu još uvijek nijesu pružili očekivane rezultate, što je posledica lošeg strateškog planiranja podrške i nerealne projekcije rezultata;
- Da bi se sredstva fondova EU u ovoj oblasti iskoristila u većoj mjeri u narednom periodu potrebno je uključiti sve potencijalno zainteresovane strane (pojedince, udruženja, romske NVO, državne institucije) u jedinstven proces sa jasno planiranim nivoom podrške koji se želi ostvariti;
- Kapaciteti ključnih aktera u procesu pripreme i upravljanja projektima su na veoma niskom nivou. Stalno jačanje kapaciteta u oblasti pripreme projekata i upravljanja projektnim ciklusom je ključni prioritet;
- Evidentan je nedostatak zrelih projektnih ideja i projekata u ovoj oblasti. Identifikacija projekata i njihova priprema je veoma važan preduslov za veći stepen apsorpcije sredstava;

- Korisno bi bilo kreiranje svojevrzne baze spremnih projekata, što je dobra praksa država iz okruženja. Spremni projekti umnogome povećavaju šanse za povlačenje sredstava iz različitih vidova izvora finansiranja, uključujući i fondove EU;
- Važno je imati u vidu da je proces apsorpcije sredstava EU za potrebe RE populacije opšteinkluzivan proces koji zahtijeva kvalitetnu saradnju svih uključenih aktera. Ovaj proces zahtijeva neformalniju i bližu saradnju institucija i nevladinog sektora;
- Projekti tehničke podrške u početnoj fazi korišćenja podrške kroz IPA II instrument bili bi veoma korisni za razvoj kapaciteta u oblasti pripreme i kandidovanja projekata za finansiranje;
- Uključivanje nevladinog sektora u konsultativni proces planiranja podrške kroz IPA II na nacionalnom i regionalnom nivou je od presudne važnosti za stvaranje dobre strateške osnove za apsorpciju sredstava;
- Pravovremena informisanost o mogućnostima koje se nude je preduslov za pravovremenu pripremu projekata i korišćenje svih šansi za njihovo finansiranje;
- Uključivanje lokalnih samouprava u cjelokupan proces i dobra saradnja sa NVO sektorom su važni aspekti za rješavanje konkretnih problema RE populacije na lokalnom nivou;
- Razmjena stečenog iskustva i naučenih lekcija u procesu dosadašnjeg korišćenja EU podrške predstavlja dobar mehanizam za unaprjeđenje efikasnosti u narednom periodu.

VI Metodološke napomene

Uz korišćene izvore podataka, ova studija je u metodološkom smislu sinteza dosadašnjeg iskustva i podataka dobijenih kroz desk istraživanje. Podaci su prikupljeni sa zvaničnih sajtova Vlade Crne Gore, Evropske komisije i Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori. Izvori korišćenih citata i podataka vezanih za projekte obuhvaćene ovom studijom, naznačeni su u fusnotama.